

Заключэнне. Дзесяць тэзісаў пра Белую Русь.

1. Гісторыя назвы *Белая Русь* не з'яўляецца чиста беларускім (у сучасным разуменні) феноменам. Гэтая назва на працягу стагоддзяў не была прывязаная да якога-небудзь аднаго рэгіёну, але жыла ў пэўным сэнсе «самастойным» жыццём. Але *Белая Русь* у Вялікім Ноўгарадзе, у Маскоўскай дзяржаве, у Вялікім княстве Літоўскім і г.д. — не розныя паняцці, якія паходзяць з абсалютна розных краін і толькі выпадкова супадаюць па форме, а розныя праекцыі аднаго геаграфічнага тэрміна. Яго «кар'ера» — выдатная ілюстрацыя да шляху, пройдзенага еўрапейскай геаграфіяй сярэднявежча і ранняга Новага часу ад чиста разумовага апісання розных, часта фантастычных, краін і народаў, да дакладнай навукі. Назва *Белая Русь* — унікальны помнік еўрапейскай (можна ўдакладніць: лацінскай) культуры, які ў пэўным сэнсе можна параўнаны з Домскімі саборамі ў Кёльне ці Мілане. Яе пачатак губляецца недзе ў гатычнай эпосе, а канчатковасць ўдакладненне сэнсу адбылася ўжо ў перыяд мадэрна. І кожнае стагоддзе нешта змяняла ці дадавала ў яе тлумачэнне. Глыбокое веданне гісторыі назвы дазваляе крыху змякчыць праблему, якая на працягу стагоддзя стаіць перад дзеячамі беларускага нацыянальнага руху: ці магчыма ўжываць назыву *Белая Русь*, калі яна гэтак доўга выкарыстоўвалася «вялікарускімі» шавіністамі для аргументавання тэзіса пра «адвечную трыведнасць» усходніх славянаў — зразумела, пад уладай «белага рускага цара»? Высвятляецца, што гэтая назва, хаця і навязаная краіне звонку, пры іншым прачытанні можа засведчыць лучнасць яе гістарычнага лёсу з лёсам еўрапейскай цывілізацыі.

2. Звесткі Тацішчава пра першапачатковы сэнс назвы (Уладзіміра-Сузdalская Русь) не пацвярджаюцца ніводнай аўтэнтычнай краініцай і найверагодней сфальсіфікованыя ім самім. Не маюць ніякіх падстаў і іншыя тлумачэнні, якія

так ці інакш грунтуюцца на нібыта ўсходнеславянскіх вытоках назвы. У сапраўднасці ж, напрыклад, Ноўгарад, Пскоў і Палацк не складалі такога адзінства, як «крывіцкія землі паўночнае Беларусі» ці «вольная частка Русі, тэрыторыя грэчаскага праваслаўя». Ніколі *Russia Alba* не ўжывалася для абазначэння сукупнасці гэтых трох дзяржаўных цэнтраў (прынамсі, самімі ўсходнімі славянамі) — гэтаксама ні для малаакрэсленай «супольнасці» Масквы і Смаленска, ні для паўночна-ўсходняй Русі. У апошнім значэнні яна не магла ўжывацца хаця б таму, што да апошняй чвэрці XV ст. для значнай часткі рускіх земляў — Ноўгарада, Пскова, Цверы, Вяткі — існавалі і алтарнатывы таму шляху развіцця, які ім навязвала Масква. Поўным анахранізмам у гістарычным кантэксле XV ст. выглядае «Московско-Новгородская Русь... умопостигаемая, великая, «Вся Русь» в её церковно-национальном понимании»⁵⁹⁶. «Вялікай Русі» — *Vялікаросії* не існавала, пакуль яе гвалтам не стварыў Іван III, чые карнікі і летапісцы старанна вынішчылі ўсе гістарычныя прыкметы адметнасці далучаных земляў. Гэта не азначае, што ў XV ст. не было ідэі адзінства ўсходніх славянаў, але яе ўласабленнем была проста назва «Русь»: яна злучала не толькі Маскву, Цвер і Ноўгарад, але і «рускія» землі ў складзе Польшчы і ВКЛ. *Белая Русь* была тоеснай *Вялікай* толькі ў той ступені, у якой апошняя адпавядала *Вялікаму* Ноўгараду.

3. Узнікненне тэрміна *Russia Alba* і яго замацаванне ў сярэднявечнай геаграфічнай наменклатуре, хутчэй за ўсё, звязанае з памылковымі ўяўленнямі схаластаў пра *Албанію*, якая «мяжуе на ўсходзе з Каспійскім морам і ўзыходзіць па ўзбярэжжы да Паўночнага акіяна, прасціраючыся да Меаційскіх азёраў і да найдзічэйшых пустынных месцаў» (Барталамей Англійскі). Гэтая *Албанія* — кантамінацыя Албаніі антычных і раннесярэднявечных аўтараў (у першую чаргу Ісідора Севільскага), Аланіі продкаў сучасных асецінаў і паўночнай «Албаніі» вепсаў-віцаў. Пачаткова

Russia Alba магла азначаць «частку Русі, якая калісьці была Албаніяй», ці «краіну, якую калісьці насялялі албаны». Нельга выключыць, што спалучэнне *Белая Русь* склалася ўжо ў асяроддзі *rusi* — шматэтнічай супольнасці ваяроў, пераважна скандынаўскіх, як абазначэнне апанаванай імі протадзяржавы ў «краіне Вісу» з цэнтрамі на Ладазе і на Белым возеры. Першай гістарычнай крыніцай, згадваючай албанаў (*Albani* — *Wizzi*) у значэнні, блізкім да таго, у якім, як правіла, пазней будуць ужываць тэрмін *Белая Русь*, былі «Дзеі біскупаў Гамбургскай царквы» (каля 1075) Адама Брэменскага. Тэрмін *Белая Русь* узнік у мовах германскіх, адкуль трапіў у сярэднявечную лаціну, задоўга да таго, як быў засвоены славянскімі мовамі.

4. У залежнасці ад таго, дзе той ці іншы аўтар змяшчаў «албанаў», краіну *Russia Alba* шукалі ці ў цяперашнім расійскім Абазёр’і, ці (значна радзей) над Донам. Паўночная («цысырфейская») *Russia Alba* ў вузкім сэнсе адпавядала частцы Наўгародскай рэспублікі (раёну колішняга рассялення вепсаў); у шырокім — усяму Вялікаму Ноўгараду, часта разам з Псковам, які да Болатаўскага дагавору (каля 1348) быў ягоным васалам, і з некаторымі суседнімі землямі, каланізаванымі наўгародцамі — Вяткай, Перм’ю, Югорскай зямлёй. Паколькі «цисырфейская» лакалізацыя была асноўнай, першапачатковай, яна і пакінула найбольш слядоў у дакументах і на картах XIII—XVI ст. і пратрываала да пачатку XVIII ст. *Russia Alba* над Донам, ці «трансрыфейская», фіксуецца з апошнім чвэрці XV ст. (пачынаючы з твораў Пампонія Лета, Матэя Баярда і Генрыха Мартэла), у перыяд бурнага развіцця ёўрапейскай геаграфіі і картографіі. Яна генетычна звязаная з такімі аказіяналізмамі ёўрапейскай картографіі, як *Albania Tanai* — *Russia Tanai*. Паняцце аб ёй склалася пад уплывам схаластычных уяўленняў аб Каўказскай Албаніі і вобласці *Albania Superior*, якую Бэкан змяшчаў у вярхоўях Дона, і аб жыўшых калісьці над Донам раксаланах — быццам бы продках усходніх

славянаў. Іншыя аўтары, якія ў розны час звязвалі паходжанне назвы з «белымі куманамі», «белымі скіфамі», «белымі сарматамі», таксама лакалізоўвалі яе ў Паўночным Прычарнамор’і. Але ў сапраўднасці можна казаць не пра агульнае паходжанне ўсіх гэтых назваў, уключаючы *Белую Русь*, а толькі пра спробу некаторых аўтараў узвесці паходжанне *Белай Rusi* да антычнай эпохі. Прычым назвы «белая скіфы» і «белая сарматы» яўна створаныя штучна *post factum*, а існаванне «белых аланаў» можна дапусціць толькі гіпатэтычна. Адзіная назва з гэтага шэрагу, існаваўшая напэўна, — гэта «белая куманы» (гзн. полаўцы), аднак нічога не сведчыць пра якую–кольвечы этымалагічную сувязь паміж імі і *Белай Руссю*. Можна толькі прасачыць (на прыкладзе хронікі Мюгельна), як «белая куманы» прычыніліся да «трансрыфейскай» лакалізацыі назвы, якая існавала ўжо даўно.

Гэтая другая *Russia Alba* паслядоўна не аддзялялася ад першай, бо, паводле геаграфічных уяўленняў Сярэднявечча вытокі Дона–Танаіса знаходзіліся далёка на поўначы, не дзе побач з Ладажскім возерам. Таму назва лёгка пераходзіла з Паўночнага Прычарнамор’я да Усходняй Прыбалтыкі. Невядома ніводнай карты, дзе б фігуравалі абедзве *Белая Rusi*. Гэта паказвае на другасны харектар «трансрыфейскай» *Russia Alba*, якая была толькі адгалоскам першай. Па меры таго, як рабілася відавочным, што на Доне і ў Паўночнай Таўрыі, занятых татарамі, вобласці з такой назвай не можа існаваць, «трансрыфейская» *Белая Русь* ва ўяўленнях еўрапейцаў адступала далей на поўнач, на Украіну і Севершчыну, паступова зліваючыся з паўночнай, а яна, у сваю чаргу, ссоўвалася на поўдзень.

5. Самымі даунімі помнікамі ўсходнеславянскага паходжання, якія змяшчаюць звесткі пра *Белую Русь*, з'яўляюцца не ўяўныя граматы вялікага князя маскоўскага Івана III да папаў рымскіх Паўла II ці Сікста IV. Такім трэба прызнаць «Слово избранное от святых писаний еже на латыню», створанае, праўдападобна, Пахоміем Лагафетам каля

1461 г. і, магчыма, рэдагаванае на пачатку 1470–х г. Іван III (як і ягоны сын Васіль III) ніколі не прымаў тытула «вялікага князя Белай Русі» і не ўводзіў тэрміна *Белая Русь* для абазначэння Рускай дзяржавы. У XV—XVI стст. гэты тэрмін не быў вядомы ў Маскве якім–кольвечы пластам грамадства, за выняткам жменькі адукаўаных людзей, знаёмых з заходненеўрапейскай літаратурай. Аднак перанос назвы *Russia Alba* на Маскоўскую дзяржаву (у еўрапейскай традыцыі) сапраўды адбыўся ў часы Івана III. Гэты перанос, зафіксаваны толькі іншаземцамі — італьянцамі (Джанбатыста Вольпе, Джакома Мафэі дэ Вальтэра, Амброджа Кантарыні), магчыма, сербам Пахоміем Лагафетам і інш., быў выкліканы ўваходжаннем у 1471—1478 г. у склад Вялікага княства Маскоўскага тэрыторыі Наўгародскай рэспублікі — адзінай часткі цяперашняй Расіі, якая мела дагэтуль цесныя гандлёвыя і культурныя контакты з захадам і поўначчу еўрапейскага кантынента. Таму ўжо вядомая еўрапейцам *Белая Русь* зрабілася сінонімам малазнаёмай пакуль Масковіі, што ўвяло ў зман пазнейшых даследчыкаў, якія палічылі гэтую назыву спрадвечнай для ўсёй «Маскоўска–Наўгародской» Русі.

6. Замацаванню ў еўрапейскай традыцыі тэрміна *Russia Alba* ў якасці сіноніма Масковіі паспрыяла таксама выкарыстанне панегірыстамі маскоўскага вялікакняжацкага дому эпітэта «белы» ў значэнні «вялікі», «высакародны». Наколькі можна меркаваць, ён дастасоўваўся імі выключна да асобы маскоўскага манарха і ніколі — да Масквы як дзяржавы. Памылку еўрапейцаў XVI ст. (Герберштайна, Стрыйкоўскага і Гваныні), якія змяшалі гэтыя розныя паняцці, у XVIII—XX ст. паўтаралі амаль усе даследчыкі, якія спрабавалі высветліць эты малогію *Белай Русі*. Разам з некрытычным падыходам да паведамленняў Тацішчава пра «белую» Уладзіміра–Сузdalскую Русь гэта стала галоўнай прычынай таго, што вытокі назывы дагэтуль шукаюць на «рускіх» землях, а не ў заходненеўрапейскай навуковай і літаратурнай традыцыі.

7. Назву *Белая Русь* пачалі трывала дастасоўваць да часткі тэрыторыі сучаснай Беларусі, перш за ўсё да Полаччыны, у сярэдзіне XVI ст. Чарговае пераасэнсаванне назвы было абумоўленае палітычнымі аbstавінамі Лівонскай вайны, у першую чаргу — знаходжаннем Полацка пад маскоўскай акупацыяй у 1563—1578 г. Верагодна, некаторы час тэрмін, які ўжо губляў сваё пачатковое значэнне («краіна Вісу» — «Албанія» — Вялікі Ноўгарад) і апынуўся як бы ў «падвешаным» стане, ужываліся як агульная назва земляў, вяртання якіх Рэчы Паспалітай патрабавала польска–літоўскае грамадства. Частка іх (*quae Magno Ducatui Lituaniae adiacet subiacetque*) была толькі кагадзе захопленая Маскоўскай дзяржавай, а астатнія былі страчаныя ВКЛ у 1486—1537 г. Да таго ж аўтары разнастайных гісторыка–геаграфічных кампіляцый, што складаліся ў Заходній Еўропе без глыбокага вывучэння прадмета, змешвалі звесткі аб заваяванні Ноўгарада Іванам III (*Ioannes Moschorum dux subacto Novogrado Magno*) і захопе Полацка Іванам IV у 1563 г.

8. У значэнні *Русь Літоўская* тэрмін *Белая Русь* спачатку ўжывалі або іншаземцы (Кромер, Гваныні) або ўраджэнцы ВКЛ — прадстаўнікі адукаваных пластоў грамадства «заходній» арыентацыі (С. Рысінскі, францысканы з Ашмянаў). Засваенне яго «паспалітымі» ўсходнімі славянамі адбылося на пачатку XVII ст. Толькі з гэтага часу *Белая Русь* трапляе з твораў польскіх гісторыкаў і публіцыстаў у мясцовыя летапісы і хронікі: «Хроніку Літоўскую і Жамойцкую», Густынскі летапіс ды інш. Паўшырэнне яе вядомасці ў афіцыйных колах Маскоўскай дзяржавы і ў праваслаўнага насельніцтва Рэчы Паспалітай пачалося амаль адначасова. Назва *Белая Русь* адразу ж набыла выразную ідэалагічную афарбоўку: яе асноўным зместам на доўгія стагоддзі зрабілася ідэя аб'яднання (а пазней — захавання) усіх «рускіх» земляў пад уладай Масквы.

9. Падзел на *Белую*, *Чорную* і *Чырвоную* Русь у агуль-напрынятym цяпер выглядзе выснаваўся не раней за дру-

гую палову XVII ст. і ні ў якім разе не можа лічыцца спадчынай уласна славянскіх уяўленняў аб чляненні Русі. *Чорная Русь* ніколі не была аўтэнтычнай назвай Верхняга Панямоння, як і *Белая* — Падзвіння і Прыдняпроўя. З усіх трох «каляровых» тэрмінаў першым з'явілася менавіта *Белая Русь*. Аntyтэза *Белая* — *Чорная* ў дачыненні да Русі была доўгі час раўназначнай аntyтэзе *Верхняя* — *Ніжняя* ці «паўночная» — «паўднёвая», *Vladimiria* — *Kiovia*, *Вялікая* — *Малая*. Тэрміны *Чырвоная* і *Чорная Русь* узніклі амаль адначасова і працяглы час «канкуравалі» за «права» абавязчаць адны і тыя ж тэрыторыі. Менавіта *Чырвонай* лічылі ў XV—XVI ст. тую частку *Rusi*, якая ўваходзіла ў склад ВКЛ — задоўга да таго, як яе пачнуць называць *Russio Belai*.

10. У расійскіх афіцыйных дакументах 1640-х—1650-х г. у склад *Belai Rusi* ўкраінскія тэрыторыі ўключалі часцей, чым беларускія, а тэрмінам «белоруское письмо» абазначалі ўсю сукуннасць графічных і лексічных асаблівасцяў, якія адразнівалі т.зв. «заходнерусскую» пісмовую мову ад уласна рускай. Па шырэнню арэала хароніма *Белая Русь* (у яго новым значэнні) на Украіну спрыяла ранейшае ўжыванне гэтай назвы да ўкраінскіх тэрыторый (гл. п. 4). Аднак назвы «Украіна» ды «Малая Русь» хутка вытеснілі *Белую Русь* з ужытку ў гэтым значэнні. *Белая Русь* у значэнні «Расійская дзяржава» сустракаецца на некаторых еўрапейскіх картах нават у XVIII ст., але ўсё радзей. З канца XVII — пачатку XVIII ст. можна казаць пра стабілізацыю геаграфічнай прывязкі разглядаемай назвы: яна канчаткова замацавалася за часткай землі ВКЛ, здаўна называных *Russio* (у вузкім сэнсе), у адрозненне ад уласна *Litvy*. Такі стан рэчаў у асноўным захаваўся да канца XIX ст., калі на ўздыме нацыянальнага руху — але і пад яўным уплывам «заходнерусізму» — *Белая Русь* пачала выкарыстоўвацца як назва ўсёй краіны, якая з цягам часу стане незалежнай Рэспублікай Беларусь.